

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

PAX ROMANA*А. Ю. Баукова (Львів)***ІСТОРИЧНА ГІДРОГЕОГРАФІЯ
ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ РИМСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ АЗІЯ
В СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ТА НУМІЗМАТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ**

Річки, болота, озера в усі часи свого існування відігравали важливу роль в житті людських колективів, які оселялись навколо. Режим течії чи наповненість водою впливали не тільки на розвиток економіки, транспортну інфраструктуру мікрорегіону та регіону в цілому, а й відігравали важливу роль у історичних процесах. Вивчення історичної гідрогеографії в контексті різного роду джерел дає змогу простежити важливі зміни значення певних гідрологічних об'єктів упродовж різних часових проміжків.

Територія провінції Азія в II ст. до н.е. – I ст. до н.е. стала важливою ареною для внутрішніх змін та зовнішньополітичних зрушень. Річки та інші географічні об'єкти стали важливими пунктами для прив'язки певних історичних подій, але в повсякденній культурі того часу (монетах, іконографічних модулів чи релігійних практик) вони навіть в римський час продовжували вшановуватись як божества за давньогрецькою традицією. Західне узбережжя Малої Азії достатньо забезпечено річковими ресурсами. Річки Лідії, Місії, Троади впадають до Егейського, Мармурового, Середземного морів, добре зрошують і територію Анатолії. І саме на цих територіях, на відміну від інших частин античного Середземномор'я, виникло, розвивалось і зберіглося в римський час пошанування річкових богів. У статті пропонується розглянути історичні писемні відомості про цю категорію міфологічних персоніфікацій та їх відображення у нумізматичних джерелах. Тема річкових богів у античній культурі загалом і нумізматичі зокрема вже ставала предметом досліджень науковців¹, але річки і річкові боги власне провінції Азія не перебували під пильною увагою науковців.

Якщо у попередньому моєму дослідженні² йшлося про великі річки Анатолії, що впадають до Егейського моря і були джерелами економічної могутності Лідії, то у цій статті головний акцент зроблено на річки здебільшого басейну Мармурового моря на території Еолії, Троади і Місії. Ці регіони були не менш важливими складниками загальної рільничо-виробничої потуги Пергамського царства і римської провінції Азія. Подібно до Меандра, Ліка, Каїстра тощо,

річки Місії відігравали роль кордону між історичними областями та країнами. Для ілюстрації цієї тези якнайкраще підходить аналіз іконографічних та історичних відомостей про річки Риндак, Скамандр та їх притоки.

Однією з важливих річок Місії (історична область Малої Азії) був Риндак (Ρύνδακος, Rhyndacus). Сучасна назва річки, в різних частинах течії – Mustafakemalpaşa Çayı, Adırnaz Çayı, Orhaneli Çayı. Річка бере свій початок на північних схилах Діндімських гір у Фрігії (нині Murat Dağı) і впадає у Мармурове море.

Уперше з іменем Риндака ми зустрічаємося в міфології, де річку називають сином Океана та Тетіс. Примітно, що серед трьох тисяч синів та трьох тисяч дочок, імена яких здебільшого є невідомими, Риндак все ж таки названий. Ця обставина є важливою для вивчення як давньогрецької міфології, так і історичної географії регіону. Ймовірно, справа в тій ролі, яку відігравала ця річка. Адже Риндак був кордоном не тільки між Місією та Віфінією як історичними областями, а й згодом став відділяти Пергамське царство від царства Віфінія.

Риндак дуже давно відомий був античним авторам. Передусім йдеться про цикл творів на тему подорожі за золотим руном та творів на географічну тематику. За Аполлонієм Родоським аргонавти, у своїй подорожі за золотим руном, минали гирло Риндака в Місії³. Саме тут вони зроблять зупинку і, поповнюючи водні запаси⁴, загублять Гіла та Геракла. Ця подія стане причиною давнього розбрату. У епічній поемі IV чи V ст. н.е. «Орфічна Аргонавтика» (або просто «Аргонавтика») вказано, що в гирлі Риндака був прекрасний порт з піщаним берегом⁵. У «Діяннях Діоніса» (Διονυσιακά) Нонна Панополітанського міститься поетичне оповідання про ліричні переживання однієї з німф, доньки Риндака Риндакіді⁶. Сам факт окремого імені у німф Риндаку також підкреслює давнє значення річки у формуванні міфологічного світогляду. Риндакіді належали до німф водних елементів наяд – покровительок прісноводних об'єктів. Якщо придивитись більш детально, то німфи Риндаку належали до Потамід (гр. – Ποταμίδες). Потаміди об'єднувались у групи, назва яких як правило залежала від назви річки, а чисельність німф показувала та пояснювала зв'язок цієї річки із джерелами, з нею пов'язаними. Оскільки Риндак мав багато великих та малих джерел, то Риндакіді відносились загалом також і до наяд пегай (пегей, Ρεγαεαε), які опікувались потічками⁷.

У пророцтвах Сивіли долину Риндака названо одним із центрів виноробства⁸. Цілком зрозуміло, що гирло Риндака згадувалось у периплах. Наприклад опис регіону та річки міститься в

периплі Псевдо Скіллака⁹. У «Дослідженні про рослини» Теофраст зазначає, що одним із видів найкращої деревини, що привозилась в Елладу, була деревина з Риндака¹⁰. У Страбона також є низка згадок про Риндак в контексті розважань про різні племена півночі Малої Азії. Про цю річку також згадували Пліній Старший¹¹, Помпоній Мела¹² та Елліан¹³.

У 73 р. до н.е. на березі Риндаку відбулась битва між Лукуллом та Мітридатом. Про це нам повідомляє Аппіан¹⁴ та Плутарх¹⁵ в своїх творах.

Риндак був потужною водяною артерією регіону. На теперішній час його русло розділено на кілька річок, серед яких Сімав, Сюсюрлюк, Орханелі (Simav, Susurluk, Orhaneli). У відновленні історичної географії, течії та басейну Риндака допомагають відомості Страбона¹⁶, де він детально зазначає особливості течії річки. Стан розвитку географії та методів класифікації в античний час позначався на суперечностях навколо питання, що саме вважати течією Риндака і чи є частини річки до озера одним і тим самим, чи окремими об'єктами. Страбон зазначав, що витoki Риндака знаходяться в Азанітиді, області в Фригії. Приймаючи води інших річок абретанської Місії, зокрема Макеста, Риндак впадає у Пропонтиду навпроти острова Бесбік. Пліній Старший вносить ще трохи сум'яття повідомляючи, що колись Риндак називали Ліком, хоча Лік протікає в Фригії і є притокою Меандра. За словами Валерія Флакка жовті води Риндака було видно на великій відстані від гирла¹⁷.

Особливості рельєфу та значення Риндака підкреслювала та обставина, що в регіоні збереглося два мости римського часу – над річкою Макест (Makestos Köprüsü Susurluk) та над річкою Есеп (Aesepus Köprüsü).

Усі ці особливості не могли не позначитись на тому, що образ річки та її бога використовували у монетному карбуванні. Загалом слід підкреслити, що іконографія монетного карбування античних міст, пройшовши довгу еволюцію від простих геометричних візерунків до складних композицій, використовувала передусім знакові для регіону чи міста символи. Ними могли бути місцеві божества, тварини, пов'язані із цими божествами, чи добре знані предмети-символи. Іноді, поява певних символів річок, дерев чи інших сировинних цінностей вказували на їх значення в економіці окремо взятого міста. Тому вивчення античної нумізматики дає змогу звернути увагу на цілий комплекс відомостей.

У басейні Риндака було розташовано кілька великих міст, які мали право карбувати монету. Передусім йдеться про Аполлонію над

Риндаком, Герме, Андріанея тощо. Проте образ персоніфікації річки з'являється на монетах далеко не всіх цих населених пунктів. Це було пов'язано передусім із тим, що, наприклад у випадку з Аполлонією, її покровитель був більш впізнаваним та значущим, ніж річковий бог. Монетне карбування Герме над Риндаком є малознаним, а от у випадку з Адріанеєю для нас є цікаві зразки. Передусім слід відзначити бронзову монету напівавтономного карбування, де на аверсі вміщено погруддя персоніфікації священного сенату і легенду ΠΕΡΑ ΣΥΝΚΛΗΤΟΣ. Реверс монети прикрашає зображення річкового бога, що лежить на боці, обернений вліво. Статус та значення річки підкреслено огрядною кучерявою бородою. Зігнута в лікті ліва рука бога із рогом достатку спирається на перевернуту урну, з якої витікає вода. У правій руці бог тримає тростину. Сюжет завершує легенда ΑΔΡΙΑΝΕΩΝ¹⁸.

Аналогічним чином оздоблено реверс бронзової монети із портретом Юлії Домни¹⁹.

Згодом цей монетний тип отримав певний розвиток. На реверсі монет Каракалли та Гордіана III, викарбуваних в Адріанейї, вміщено композицію за участю Гермеса та річкового бога Риндака. Гермес стоїть справа, в лівій руці у нього кадуцей, а в правій – невеликий гаманець. Із-за лівої ноги Гермеса виглядає баран. Гермес звернутий обличчям до річкового бога, що лежить у канонічній позі під гіллястим деревом з плодами. У руках річкового бога нема рогу достатку, а лише тростина. Усе це доповнює легенда -- ΕΠΙ ΜΗΛΑΝΔΡΩΝ ΚΛΕΙΔΙΑΝ ΑΡΧ ΑΔΡΙΑΝΕΩΝ. Така складна композиція стала можливою завдяки порівняно великій вазі монети – 28, 02 г.²⁰

Подібна за набором персонажів, але не за деталями, композиція вміщена на реверсі монети Гордіана III. Тут Гермес стоїть звернутий вліво, у руках він тримає кадуцей та гаманець, як і попередньому зразку. Натомість постать річкового бога вміщено поза спиною Гермеса, саме зображення Риндака є непропорційно малим порівняно із Гермесом. Внаслідок зношеності монети важко встановити деталі постаті річкового бога. Обидві фігури вміщені поміж двома товстими деревами з плодами та легендою ЕПІ К ФА ΘΕΜΙΣΩΝΟΣ ΑΔΡΙΑΝΕΩΝ²¹

Іншою важливою річкою регіону був Скамандр (сучасний Karamenderes). Він цікавий тим, що в «Іліаді» Гомер пише, що «Боги зовуть його Ксанфом, а смертні люди – Скамандром» (XX, 74/74). Так само не дає однозначної відповіді «Іліада» про походження Скамандра – його батьком, як і решти річок в уяві античних авторів був або Океан, або Зевс (Ксанфа пучинного, богом народженого, Зевсом безсмертним)²². Гесіод називає Скамандр «священним»²³. Пліній Старший вважав Ксанф та Скамандр окремими річками, вказуючи, що Ксанф отримав свою назву внаслідок кольору води (ξανθός, букв.

«золотистий», «рудий»), а вовна овець, які пили з нього воду ставала жовтою.

Скамандр під час облоги підтримував троянців. Двадцять перша пісня «Іліади» цілковито присвячена цій річці та дає нам уявлення про силу і могутність Скамандра, який намагається знищити Ахілла. Гомер, при описі Скамандра, вживає багато епітетів щодо течії річки. На допомогу в переслідуванні Ахілла Скамандр кличе Сімоент, називаючи його милим братом, який може наповнити течію водами гірських джерел, щоб велика вода піднялась, щоб стовбури та каміння зарокотали в воді²⁴.

Подібно до Риндака, Скамандр був кордоном між областями Скепсіса та Кебрєнія. Страбон зазначає, що долина Скамандра власне і називалась Троянською²⁵.

Сімоент та Скамандр зливались на рівнині та замулювали гирло, створюючи лимани та болота. Біля святилища Аполлона Фімбрійського у Скамандр впадала річка Фімбрій. До Скамандра впадала і річка Андір, яка текла з Каресени, гірської країни поблизу Дараданії в Троаді.

Ще одним важливим пунктом в географії регіону була гора Іда. З її схилів брали початок, окрім Скамандра, Гранік та Есеп. В «Іліаді» вказується, що Скамандр брав початок від двох джерел – холодного та гарячого²⁶. Загалом, в античні часи, до винаходу парового опалення, і в умовах більш холодного, ніж сьогодні, клімату, термальні джерела були без сумніву місцями дуже значимими. Страбон в своїй «Географії» зазначає, що на місці Трої немає ані гарячого джерела, а інше джерело виходить з підземного ходу, але вже в трохи іншому місці. Однак, внаслідок близькості до русла Скамандра, все ж таки вважалось джерелом початку річки²⁷. Про зміну режиму наповнення річки вказує і свідчення Геродота про те, що військо Ксеркса не змогло напоїти худобу та коней, оскільки Скамандр обмілів²⁸. Однак треба пам'ятати про потужність річки в часи Гомера, адже Скамандр був і «срібнопучинним» і «глибоким», багатим на водоверті. Можливо, пасаж з «Іліади», де Гера просить Гефеста боротись вогнем із Скамандром для того, щоб він припинив переслідувати Ахілла, можна розуміти як натяк на те, що річка дуже міліла в спекотні роки²⁹.

Подібно до Риндака, в античних джерелах існувала дискусія про те, чи Сімоент і Скамандр мали окреме гирло, чи впадали у море як одна ріка. Про це дискутували Птолемеї та Помпоній Мела. Останній вказував, що гирло Сімоента північніше гирла Скамандра³⁰. Пояснити цю дискусію можна тим, що сильне замулення долин річок

вирішувалось прокладанням каналів і ці канали могли помилково сприйматись за саму річку. У посушливі роки навіть повноводний Скамандр не доходив до морського узбережжя, що і підтверджує вищенаведена інформація Геродота. Для цього був прокладений канал на південь від зруйнованого міста Сігей і обидві річки з'єднувались в ньому лише за умови достатньої кількості води. Напевно тому Пліній Старший називає Скамандр судноплавним, маючи на увазі саме цю частину каналу³¹

Виходячи з повідомлення Страбона про те, що за однією з версій античних письменників Еней разом з троянцем Елімом прибули до сицилійської Егести (сучасна Сегеста) оволодів містами Ериксом та Лілібеєм, назвавши річку коло Егести Скамандром та Сімоентом³², можна стверджувати що Скамандр був підставою формування та збереження ідентичності.

Не зважаючи на таке важливе значення річки в часи існування Трої, Скамандр був представлений лише на двох випусках монет Іліону, і то вони датуються правлінням Каракалли і Гети. Одночасно, Гектор чи Афіна Іліонська займали значно більше місця в карбуванні Каракалли. Це значить, що цей пасаж не був прийнятий місцевими магістратами за спосіб збереження самоідентифікації, а в системі римських цінностей він також ніяк не відгукувався. Тим не менше, досліджувані монети важливі саме своєю легендою, де постать бога названа, на відміну від багатьох інших випадків представлення річкових богів. Цікавим є й те, що бог Скамандр в карбуванні представлений не в постаті бика (хоча в XXI пісні «Іліади» є цей дуже архаїчний епітет – «ревів мов розлючений бик»³³ – і таку іконографію застосовували для показу характеру течії річок, наприклад Борисфена чи Ахелоя), а показаний у вигляді чоловіка.

На монеті Каракалли показано молодого чоловіка атлетичного вигляду з гілкою рослини (тростини?) в правій руці, який спирається на амфору, з якої тече вода. Легенда зазначає ім'я бога – ΣΚΑΜΑΝΔΡΟΣ та етнонім Іліону ΙΛΙΕΩΝ³⁴.

На монеті з погруддям Гети монетний штамп повторюється, хоча і в дещо гіршій якості³⁵.

Таким чином, писемні та нумізматичні джерела містять доволі значний масив інформації для висвітлення гідрогеографії різних регіонів римської провінції Азія. Оскільки Троада та Місія були розташовані в районі переправ та різного роду контактів, річки регіону мали надзвичайно важливе значення як транспортні коридори вглиб суходолу. Та обставина, що їх назви зустрічаються в епосі та в «Теогонії» Гесіода вказує на те, що із початку грецької навігації цей регіон входив в зону культурної взаємодії. Пізніше ця традиція продовжена була Страбоном, Плінієм Старшим та Клавдієм Птолемеєм. На відміну від інших регіонів Малої Азії, в басейні річок Гранік, Риндак та Скамандр відбувались ключові битви античності, що робило їх і важливими об'єктами для формування культурної пам'яті мешканців провінції. Монетні знахідки є дуже важливими для вивчення персоніфікації річкових богів та змін у міфологічному світогляді населення грецьких міст під римським пануванням.

¹ Brewster H. *The River Gods of Greece. Myths and Mountain Waters in the Hellenic World*, London-NewYork 1997; Gais R. M. *Some Problems of River-God Iconography*. *American Journal of Archaeology*. Vol. 82. No. 3. P. 355-370.; Imhoof-Blumer F. *Fluss und Meergötter auf Griechischen und Römischen Münzen*, Genf [offprint from RSN XXIII (1923)]; Ostrowski, J. A. *Personifications of Rivers in Greek and Roman Art // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CMLXIV. Prace Archeologiczne. Zeszyt 47*. Warszawa-Kraków, 1991.

² Баукова А. Уособлення річкових богів у монетному карбуванні римської провінції Азія // *Eminak*. 2021 #3 <https://eminak.net.ua/index.php/eminak/article/view/507>

³ Аполлоний Родосский. *Аргонавтика* I, 1155.

⁴ Ликофрон, *Александра*, 1362.

-
- ⁵ Орфічна аргонавтика, 629.
- ⁶ Nonnus, *Dionisiaka*, §15.312; §48.217.
- ⁷ Smith W. *Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*. London, 1850. Vol. II, p. 1216.
- ⁸ *Sibylline Oracles*, §3.540.
- ⁹ PseudoScyllak, §94.
- ¹⁰ Теофраст, *Исследование о растениях*, V.2.1.
- ¹¹ Plin. *Nat. Hist.* 5.33.1.
- ¹² Pomponius Mela, *Chorographia*, §1.99.
- ¹³ Aelian, *Characteristics of Animals*, §2.21.
- ¹⁴ App., *Mitr.*, XII, 75.
- ¹⁵ Plut., *Luc.*, 11.
- ¹⁶ Страбон, *География*, XII, 8.
- ¹⁷ Валерій Флакк, *Аргонавтика*, 3,35.
- ¹⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung Hans Von Aulock*. Berlin, 1957 1126.
- ¹⁹ Lindgren, H., Kovacs F. *Ancient Bronze Coinage of Asia Minor and the Levant*. San Mateo, 1985. 253.
- ²⁰ Mionnet, T. *Description de Médailles antiques grecques et romaines*. Supp. 5, Paris, 1830. 225.
- ²¹ Spoerri Butcher M. *Roman Provincial Coins. Volume VII.1, Gordian I to Gordian III (238-244). Province of Asia*. London, 2006.73.
- ²² Гомер, *Іліада*, XXI.
- ²³ Гесіод, *Теогонія*, 345.
- ²⁴ Гомер, *Іліада*, XXI.
- ²⁵ Страбон, *География*, XIII, I, 34
- ²⁶ Гомер, *Іліада*, XXII, 147.
- ²⁷ Страбон, *География*, XIII, I, 43.
- ²⁸ Геродот, VII, 43.
- ²⁹ Гомер, *Іліада*, XXI.
- ³⁰ Pomponius Mela. *De situ orbis*. Vol. 1.18.
- ³¹ Plin. *Nat. Hist.* 5.40.
- ³² Страбон, *География*, XIII, I, 53.
- ³³ Цією цитатою про опис Скамандра в «Іліаді» Огюз Текін і пояснює показування річкових персоніфікацій у вигляді бика – Tekin Oğuz. *River-Gods in Cilicia in the Light of Numismatic Evidence. // La Cilicie : espaces et pouvoirs locaux (Ie millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999. Istanbul : Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, 2001. pp. 519-551. (*Varia Anatolica*, 13); https://www.persee.fr/doc/anatv_1013-9559_2001_act_13_1_1006
- ³⁴ Mattingly, H., Carson R. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. London, 1923. 1393.
- ³⁵ Mattingly, H., Carson R. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. London, 1923. 96-97.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіусак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518